

Research Paper

Explaining the Necessity of Good Governance from the Perspective of the Holy Quran and the Sunnah of the Prophet of Islam

Motahareh Salehi^{*} Ph.D. student in Public Administration, Majoring in Decision-Making and Public Policy, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

Mohammad Ghasemi: Associate Professor, Department of Public Administration, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

Received: 2023/12/10 **PP** 125-142 **Accepted:** 2024/02/12

Abstract

Government is one of the basic needs to provide human perfection in the religion of Islam, and its political and social dimensions should be examined from the Quranic perspective. An analysis of the exact meaning of governance in Islamic teachings, the Quranic indicators of good governance by studying the verses of the Holy Quran, the importance of justice as an important approach in governance today, and also the paradigm of "good governance" as a common and dominant way to manage society in the world. The current research, in terms of the goal, is classified as developmental and applied research, and its method is descriptive-analytical. According to the nature and type of the subject under study, the collection of information was based on library and documentary methods. In this article, while referring to some verses of the Holy Quran, with the aim of answering this question, explaining the necessity of good governance from the perspective of the Holy Quran and the Sunnah. How is the Prophet of Islam? Been paid.

Keywords: Good governance, Holy Qur'an, Spiritual management, Qur'anic management, Sunnah of the Prophet of Islam.

Citation: Salehi, M., Ghasemi, M (2024). Explaining the Necessity of Good Governance from the Perspective of the Holy Quran and the Sunnah of the Prophet of Islam. *Journal of Development Studies and Resource Management*, Vol 1, No 4, Shiraz, PP 125-142.

^{*} **Corresponding author:** Motahareh Salehi, **Email:** mt.salehi97@gmail.com, **Tel:**

Extended Abstract

Introduction

After the Second World War, the Western countries came out of the war after repairing the damages and developing the damaged countries. In this context, three approaches were proposed: the approach of the big government, the approach of the small government, and the model of good governance. In order to apply good governance, international institutions proposed indicators. The closer a country is to these indicators, the more developed it will be. According to the latest definition of the World Bank and the United Nations Development Program, good governance, in the adoption of predictable, open and explicit government policies (which indicates the transparency of government activities); transparent bureaucracy; Accountability of executive bodies for their activities; People's active participation in social and political affairs, as well as the equality of all people before the law, crystallizes. In general, it can be said that good governance is the practice of managing (political, economic, executive, etc.) the resources of a country to achieve the set goals. This practice includes solutions and institutions through which individuals and social groups have the ability to pursue their interests and legal rights with respect to restrictions. Good governance or optimal governance has been the focus of social science researchers in the last three decades.

Methodology

The current research, in terms of the goal, is classified as developmental and applied research, and its method is descriptive-analytical. According to the nature and type of the subject under study, the collection of information was based on the library and documentary method.

Results and discussion

In this article, while referring to some verses of the Holy Quran, with the aim of answering this question, how is the necessity of good governance from the perspective of the Holy Quran and the Sunnah of the Prophet of Islam? Been paid. Islamic governance is different from other governances, although it has some commonalities. Every type of governance has a theoretical origin. Of course, since the 19th century and with the predominance of pragmatist approaches, fundamentalism in politics and consequently in governance became very weak. From the point of view of pragmatism, nothing is more important than the practical usefulness of a theory or perspective for life, so that even the criterion of truth should be sought in usefulness, utility, and result, not conformity with objective reality. When the conformity of a point of view with objective reality, that is, the tradition of positivism, is considered worthless, in the first way, the conformity with philosophical or religious truths is also considered worthless. This issue is more pronounced in postmodern approaches. In other words, with the emergence of linguistic theories and the intensification of relativism, fundamentalism in politics and, as a result, governance is apparently abandoned. Islamic governance is different from other governances, although it has some commonalities. Every type of governance has a theoretical origin. Of course, since the 19th century and with the predominance of pragmatist approaches, fundamentalism in politics and consequently in governance became very weak. From the point of view of pragmatism, nothing is more important than the practical usefulness of a theory or perspective for life, so that even the criterion of truth should be sought in usefulness, utility, and result, not conformity with objective reality. When the conformity of a point of view with objective reality, that is, the tradition of positivism, is considered worthless, in the first way, the conformity with philosophical or religious truths is also considered worthless. This issue is more pronounced in postmodern approaches. In other words, with the emergence of linguistic theories and the intensification of relativism, fundamentalism in politics and, as a result, governance is apparently abandoned.

Conclusion

1. Considering the comprehensiveness of religion in the definition and recognition of human beings, the goals of Islamic governance are more comprehensive and complete than the western theories that have failed to properly recognize human beings.

2. If we look at the components of good governance, including: 1- participation, 2- accountability, 3- efficiency and effectiveness, 4- transparency, 5- justice, 6- rule of law, 7- accountability and 8- consensus, we will understand It is related to many Islamic concepts, also, some other components such as "kindness and tolerance" which are basic human principles, are not observed in common western frameworks.

3. The main difference between Islamic governance and Western governance is the predominance of the spirit of individual and social "growth" in Islamic governance compared to Western governance. In fact, in Islamic mechanisms and rulings, without exception, one of the main goals is to create growth in the individual and society.

4. Islamic governance is a form of government based on religious democracy, and what has made the Islamic Republic of Iran different and privileged from other countries in the world today is the effort of this system to realize pure Islam in various areas of individual and social life and move along the path of Islam.

تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام (ص)

مطهره صالحی؛ دانشجوی دکترا مدیریت دولتی گرایش تصمیم‌گیری و خط‌مشی‌گذاری عمومی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.
محمد قاسمی؛ دانشیار، گروه مدیریت دولتی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

دریافت: 1402/09/19 **صص** 142-125 پذیرش: 1402/11/23

چکیده

حکومت به عنوان یکی از نیازهای اساسی برای فراهم نمودن کمال انسانی در دین اسلام می‌باشد که باید ابعاد سیاسی و اجتماعی آن از منظر قرآنی، بررسی می‌گردد. تحلیلی از معنای دقیق حکمرانی در تعالیم اسلام، شاخص‌های قرآنی حکومت کردن مطلوب با مطالعه آیات قرآن کریم، اهمیت عدالت به عنوان یک رویکرد مهم در حکومت امروزه و همچنین پارادایم «حکمرانی خوب» به عنوان یک شیوه رایج و مسلط برای اداره جامعه در سطح جهان بوده است تحقیق حاضر، از جنبه هدف، در زمره تحقیقات توسعه‌ای و کاربردی قرار می‌گیرد و روش انجام آن توصیفی-تحلیلی است. با توجه به ماهیت و نوع موضوع مورد مطالعه، گردآوری اطلاعات بر مبنای روش کتابخانه‌ای و اسنادی بوده است. در این مقاله ضمن اشاره به برخی از آیات قرآن کریم با هدف پاسخ به این سوال تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام (ص) چگونه است؟ پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: حکمرانی خوب، قرآن کریم، مدیریت معنوی، مدیریت قرآنی، سنت پیامبر اسلام (ص)

استناد: صالحی، مطهره؛ قاسمی، محمد. (1402). تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام (ص). فصلنامه مطالعات توسعه و مدیریت منابع، سال 1، شماره 4، شیراز، صص 125-142.

¹. نویسنده مسئول: مطهره صالحی، پست الکترونیکی: mt.salehi97@gmail.com، تلفن:

مقدمه

پس از جنگ جهانی دوم، کشورهای غربی در پی ترمیم خرابی‌ها و توسعه کشورهای آسیب دیده از جنگ برآمدند. در این زمینه، سه رهیافت مطرح شد: رهیافت دولت بزرگ¹، رهیافت دولت کوچک²، و الگوی حکمرانی خوب³. برای اعمال حکمرانی خوب، نهادهای بین‌المللی شاخص‌هایی را مطرح کردند. هر اندازه کشوری به این شاخص‌ها نزدیک‌تر باشد توسعه یافته‌تر به حساب خواهد آمد. بر طبق جدیدترین تعریف بانک جهانی و برنامه توسعه سازمان ملل، حکمرانی خوب، در اتخاذ سیاست‌های پیش‌بینی شده، آشکار و صریح دولت (که نشان‌دهنده شفافیت فعالیت‌های دولت است)؛ بوروکراسی شفاف؛ پاسخگویی دستگاه‌های اجرایی در قبال فعالیت‌های خود؛ مشارکت فعال مردم در امور اجتماعی و سیاسی و نیز برابری همه افراد در برابر قانون، تبلور می‌یابد. به‌طور کلی می‌توان گفت که حکمرانی خوب، تمرین مدیریت (سیاسی، اقتصادی، اجرایی و...) منابع یک کشور، برای رسیدن به اهداف تعیین شده می‌باشد. این تمرین دربرگیرنده راهکارها و نهادهایی است که افراد و گروه‌های اجتماعی از طریق آن، توانایی دنبال کردن علایق و حقوق قانونی خود را با توجه به محدودیت‌ها داشته باشند. حکمرانی خوب یا حکمرانی مطلوب، در سه دهه اخیر به شدت مورد توجه محققان علوم اجتماعی بوده است. علی‌مختاری (۱۹۸۹) در گزارشی به بررسی اثرات حاکمیت نامطلوب بر تأخیر رشد اقتصادی کشورهای در حال توسعه پرداخته است. در این گزارش، که ناشی از نگرانی‌های مربوط به رابطه توسعه، دموکراسی و موضوعات متنوع اجتماعی می‌باشد، مفهوم حکمرانی خوب مطرح گردیده است. نتایج گزارش بر این موضوع استوار است که ضعف در به‌کارگیری و عملی نمودن اصول حکمرانی خوب، یکی از مهمترین موانع رشد و توسعه در کشورهای آفریقایی می‌باشد آنها مهمترین وظایف دولت در قبال جامعه را بر سه دسته تقسیم می‌نمایند:

الف) روابط توسعه‌ای؛ به این معنی که دولت‌ها با مدیریت اقتصاد به منظور نیل به حداکثر رشد اقتصادی، قادر به ایجاد تغییرات بنیادین در زمینه‌های مختلف هستند. ب) روابط دموکراتیک و حقوق شهروندی (حقوق اجتماعی و فراهم نمودن زمینه مشارکت در امور مربوط به اداره کشور.

در این پژوهش هدف این است که ابتدائاً میزان سازگاری این ایده (حکمرانی خوب) با شیوه حکمرانی اسلامی بررسی شود و سپس کمک‌ها و ارزش‌های تکمیل‌کننده این ایده در انسجام بخشیدن به نظریه حکمرانی اسلامی لحاظ گردد و در پایان تفاوت حکمرانی اسلامی با سایر نظریه‌های حکمرانی بررسی و مورد نقد قرار گرفت. در واقع، پرسش اصلی در این پژوهش این است که تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم و سنت⁴ پیامبر اسلام (ص) چگونه است؟ مطرح می‌شود

رویکرد غالب به حکمرانی اسلامی، اسلام را دستگاه معرفت‌شناسانه‌ای در نظر می‌گیرد و از دل آن در صدد است نهادها، رویه‌ها، اصول و احکام حکمرانی اسلامی را کشف کند. در این رویکرد تحلیل بر روی بدیهیات استعلایی خاصی استوار می‌شود. از منظر معرفت‌شناسانه در باب حکمرانی اسلامی آثار و نوشته‌جات متعددی به رشته تحریر درآمده اند که مهم‌ترین منبع آن قرآن کریم و سنت پیامبر اکرم (ص) می‌باشد

حکمرانی اسلامی ضرورت رویکرد اجتماعی در حوزه حکمرانی بر اساس حکمت اسلامی را مورد توجه قرار می‌دهد. تبیین این معنا که قرار است با تمرکز بر حکمت اسلامی در مناسبات اجتماعی شاهد تحول و تعالی بخشی در حوزه علوم انسانی باشیم که امتداد اجتماعی چنین نگاهی مورد توجه اندیشمندان و متخصصان حوزه‌های مختلف علمی قرار بگیرد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

حکمرانی خوب در ابتدا رویکرد اقتصادی داشت؛ یعنی هدف از شکل‌گیری آن توسعه اقتصادی بود (میدری و خیرخواهان، 1383). سپس با توجه به اینکه دولت به عنوان یکی از عناصر حکمرانی خوب، در میان مجموعه عناصر آن، باید قوی و با کیفیت ظاهر شود، رویکرد سیاسی نیز پیدا کرد. در زمینه توسعه اقتصادی، سه دیدگاه وجود دارد: دیدگاه دولت بزرگ، دیدگاه دولت کوچک و الگوی حکمرانی خوب. اینک هریک از این دیدگاه‌ها بررسی می‌شود:

الف. دیدگاه دولت بزرگ

پس از جنگ جهانی دوم و همچنین پس از بحران بزرگ اقتصادی دهه 1929 (میدری و خیرخواهان، 1383)، بیشتر نظریه پردازان و سیاست‌گذاران بر این باور بودند که تنها عاملی که می‌تواند از پس خرابی‌های جنگ و بحران و رکود اقتصادی برآمده، موجب توسعه اقتصادی شود،

¹The approach of the big government

²the approach of the small government

³model of good governance

⁴ سنت محمد امین پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (علیهم‌السلام) گفته می‌شود و به معنای تمامی رفتارها و گفتارهایی است که در حضور و زمان ایشان انجام می‌شده و نهی از آن فرموده اند.

دولت است. از این رو، دولت همچنانکه در بعدی سیاسی تقویت می شود، در بعد اقتصادی نیز باید تقویت گردد و گسترش پیدا کند. (نادری قمی، 1390). این رهیافت از سال 1945، یعنی پس از جنگ جهانی دوم، شروع شد و تا اواخر دهه 1970 ادامه داشت. لازم به یاد آوری است که این رویکرد بر اساس راهنمایی مشاوران و اقتصاددانان کینزی در غرب، به اجرا گذاشته شد (نادری قمی، 1383) ب. دیدگاه دولت کوچک

با گذشت قریب سه دهه از عمر نظریه قبل، ضعف و ناکارآمدی آن در صحنه اقتصادی آشکار شده و جای خود را به مفهوم متفاوت دیگری داده است. به عبارت دیگر، مفهوم دولت رفاه، که تلویحاً مبین نقش جامع دولت (دولت بزرگ) در اداره امور و برنامه ریزی است و جایگزین نقش اولیه گروه ها و مؤسسات اجتماعی و خصوصی گردیده، به تدریج، در حال محو شدن است و در بیشتر موارد، مشاهده می گردد که جای خود را به مفهومی متفاوت داده است (رهنورد، 1388). از جمله ناکارآمدی ها و ضعف ها، می توان به تراکم نیروی کار در بنگاه های دولتی و نیز ایجاد بازدهی نزولی این بنگاه ها اشاره کرد (نادری قمی، 1390). این عوامل موجب شد بیشتر آنها با زیان دهی مواجه شوند. ضعف و ناکارآمدی رهیافت دولت بزرگ راه را برای ظهور رهیافت دوم، که از آن با عناوین اقتصاد بازار، مکتب شیکاگو، و نئولیبرالیسم، اجماع واشنگتنی یا تعدیل ساختار یاد می شود، هموار ساخت.

بر اساس این نظریه، دولت باید کوچک شود و نقش آن در تولید ناخالص داخلی و اقتصاد کاهش یابد. بر مبنای این نظریه، دولت باید در کارهای بازار کمتر وارد شود و بیشتر کارها را به نیروهای بازار واگذار کند. در چنین شرایطی، دیدگاه طرف داران اقتصاد بازار، که خصوصی سازی را یک غایت و کمال مطلوب می دانستند و خواهان کاهش سهم دولت در تولید ناخالص داخلی بودند و به قدرت بازار، انتخاب مردم، کارآمدی رقابت، و قیمت بازار اعتقاد داشتند و معتقد بودند که این شیوه می تواند جای تخصیص دولتی منابع را بگیرند، حاکم گردید. طبق این دیدگاه، بازارها بهترین نتایج را به بار می آورند و قیمت ها بهترین تخصیص دهنده منابع هستند و هر گونه دخالت دولتی برای تغییر آنچه بازارها به وجود می آورند ضدتولیدی شمرده می شود. با توجه به این رویکرد، نگاه به دولت به عنوان عامل توسعه، به جدی ترین مانع توسعه تغییر یافت (دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام و دانشگاه آزاد اسلامی، 1389)

ج. الگوی حکمرانی خوب

در اواخر دهه 1990 رهیافت سومی ظهور و نمود پیدا نمود به نام رهیافت حکمرانی خوب. این رهیافت بر دو رهیافت پیشین غلبه پیدا نمود. بر اساس این رهیافت، دو رهیافت قبلی دارای اشکالات بودند. مثلاً، رهیافت اول بر تراکم نیروی کار در دولت و بازدهی نزولی تکیه داشت. (صوفی مجید پور، 1383) همچنین وجود همزمان تورم و بیکاری در اقتصاد به صورت عموم و در کشورهای غربی به صورت خاص از پیامدهای اجرای آن بود. این اشکالات زمینه شکل گیری رویکرد دوم، یعنی اقتصاد بازار و رویکرد دولت کوچک را فراهم نمود (همان) خلاصه آنکه علت اصلی پیدایش حکمرانی خوب، توسعه اقتصادی بوده است. در باره توسعه، سه رهیافت، دولت بزرگ، دولت کوچک و الگوی حکمرانی خوب وجود داشته است. با توجه به اینکه از نظر کارشناسان نهادهای بین المللی، دو رهیافت اول دارای ضعف های بوده و کارایی لازم خود را از دست داده است، آنان رهیافت حکمرانی خوب را به عنوان بهترین عامل توسعه پذیرفته و آن را به کشورهای در حال توسعه پیشنهاد نموده اند.

یک مبنای اساسی برای ویژگی های حکمرانی خوب، شاخص های هشت گانه ای است که توسط برنامه توسعه سازمان ملل و بانک جهانی مطرح شده اند (UNDP:2001 & Asian Development Bank: 2005).

این شاخص ها به ترتیب عبارتند از:

۱- مشارکت¹: مشارکت حضور همه مردم در تصمیم گیری های مختلف است که هم به صورت مستقیم و هم از طریق نمایندگان و نهادهای واسطه ای قانونی و مشروع تحقق مبتنی بر وجود آزادی بیان و حق اظهار نظر همه افراد جامعه می یابد. مباحث مشارکت غالباً به معنی آن نیست که در حوزه های مختلف سیاسی و امنیتی خواهد بود. البته این امر لزوماً به تمایلات، خواسته ها و نگرانی های تک تک افراد جامعه توجه می شود بلکه منظور از آن مشارکت حداکثری است که از طریق سازوکارهای خاص خود تحقق پیدا می کند. بنابراین ویژگی اصلی مشارکت همانا آزادی همه مردم در ابراز نظرات و دیدگاه های خود است و این امر در مرحله اجرا نیازمند ابزارهای خاصی از جمله رسانه های آزاد و نهادهای مدنی مستقل است.

۲- حاکمیت قانون²: برقراری سیستم حکمرانی خوب نیازمند چارچوب های قانونی عادلانه و منصفی است که از ویژگی بی طرفانه بودن برخوردار است. در این چارچوب باید از حقوق کلیه افراد مخصوصاً حقوق محرومان محافظت به عمل آید. اجرای این گونه قوانین در یک فضای بی طرفانه و مبتنی بر انعطاف، نیازمند دستگاه قضایی مستقل و نیروی پلیس بی طرف و عاری از فساد است.

¹participation

²rule of law

۳ - شفافیت³: شفافیت به معنی جریان آزاد اطلاعات و قابلیت دسترسی سهل و آسان به آن برای تمامی ذی نفعان مربوطه است. اطلاعات باید به اندازه کافی و به صورت قابل فهم در دسترس باشند و از طرف دیگر اتخاذ تصمیمات و اجرای آنها از قوانین و مقررات مشخصی پیروی کند.

۴ - مسئولیت پذیری⁴: حکمرانی خوب نیازمند این است که نهادها و فرآیندهای تصمیم گیری در یک چارچوب زمانی منطقی به همه ذی نفعان آن خدمات لازم را ارائه دهد.

نیل به این هدف تنها زمانی امکان پذیر است که نهادها و تصمیم گیر نسبت به تامین خواسته ها و تمایلات افراد احساس مسوولیت داشته باشند.

۵ - اجماع سازی⁵: در واقع هر اندازه که نقطه نظرات موجود در یک جامعه از تفاوت های زیادی برخوردار باشند بالطبع بازیگران گوناگونی نیز وجود خواهند داشت لذا حکمرانی خوب نیازمند این است که منافع و سالیق مختلف در جامعه به سمت اجماعی گسترده که بهترین و بیشترین منفعت را برای تمام اجتماع در پی دارد، هدایت کند. این امر مستلزم این است که چشم انداز بلندمدت و وسیعی نسبت به آنچه برای توسعه انسانی پایدار ضروری است و چگونگی دستیابی به اهداف این چنین توسعه ای وجود داشته باشد. این مهم نیز تنها از طریق فهم و درک مفاهیم تاریخی، فرهنگی و اجتماعی جامعه قابل دستیابی است.

۶ - عدالت و انصاف⁶: در حکمرانی خوب همه افراد باید از فرصت های برابر برخوردار باشند. رفاه یک جامعه وابسته به تضمین این امر است که همه اعضای آن احساس کنند در آن جامعه ذی نفع هستند. برای تحقق این امر همه گروه های آسیب پذیر باید از حمایت های لازم برای افزایش توانمندی های خود برخوردار باشند.

۷ - کارایی و اثربخشی⁷: حکمرانی خوب به معنی آن است که نهادها و سازمان های تصمیم گیرنده همیشه نیازهای مردم را در نظر داشته باشند و از منابع موجود به صورت کارا استفاده کنند. مفهوم کارایی در ارتباط با حکمرانی خوب به معنی استفاده پایدار از منابع طبیعی و حفاظت از محیط زیست نیز خواهد بود لذا موضوع بهترین استفاده از منابع با حکمرانی ارتباط مستقیم دارد.

۸ - پاسخگویی⁸: پاسخگویی یک امر حیاتی برای مساله حکمرانی خوب است. نه تنها نهادهای دولتی بلکه بخش خصوصی و سازمان های جامعه مدنی باید نسبت به عموم مردم و همه افراد ذی نفع پاسخگو باشند. به طور کلی یک نهاد یا سازمان نسبت به کسانی که در ارتباط مستقیم با تصمیمات آنها قرار دارند، پاسخگو خواهند بود. لازم به ذکر است پاسخگویی بدون وجود شفافیت و حاکمیت قانون قابل اجرا نیست. مجموعه این شاخص ها را می توان به عنوان دستورالعملی برای تعامل هرچه بهتر سه بخش دولت، بخش خصوصی (بازار) و جامعه به معنای نوین آن تلقی کرد.

مواد و روش تحقیق

تحقیق حاضر، از جنبه هدف، در زمره تحقیقات توسعه ای و کاربردی قرار میگیرد و روش انجام آن توصیفی-تحلیلی است. با توجه به ماهیت و نوع موضوع مورد مطالعه، گردآوری اطلاعات بر مبنای روش کتابخانه ای و اسنادی بوده است. در این مقاله ضمن اشاره به برخی از آیات قرآن کریم به تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم پرداخته شده است

مهمترین مؤلفه های حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم :

رفق و مدارا: علاوه برآیه فوق، در دو آیه دیگر از قرآن مجید، موضوع مورد بحث مطرح شده است.

1- در آیه شریفه 199 سوره اعراف می خوانیم : **خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ** (به هر حال) با آنها مدارا کن و عذرشان را بپذیر، و به نیکی ها دعوت نما، و از جاهلان روی بگردان (و با آنها ستیزه مکن) !چند مطلب در این آیه شریفه قابل توجه است: الف - مخاطب این آیه شریفه، شخص پیامبر اسلام است. یعنی مدارا و گذشت و پذیرش خطاهای دیگران، مسأله ای است که در درجه اول پیشوایان جامعه باید به آن عمل کنند، و بر آن مداومت داشته باشند، تا مردم به تبعیت از آنها عامل به این آیات باشند. ب - در تفسیر کلمه «عفو» چهار معنی ذکر شده است:

³transparency

⁴Responsibility

⁵Consensus building

⁶Justice and fairness

⁷Efficiency and effectiveness

⁸responsiveness

اول - عرب به «چیز اضافی» عفو می گوید. کلمه عفو در آیه 219 سوره بقره به همین معنی است؛ هنگامی که از پیامبر (صلی الله علیه وآله) پرسیده شد: چه چیز انفاق کنیم؟ خداوند به پیامبر فرمودند: قُلِ الْعَفْوُ؛ بگو: از مازاد نیازمندی خود (انفاق کنید) معمولاً خانواده ها چیزهای اضافی غیر مورد نیاز دارند. حال که اینها مورد نیاز تو نیست، از آنها دل بکن و در راه خدا انفاق کن، تا نیازمندان از آن بهره گیرند.

بدا به حال کسانی که نه خود از این اموال استفاده می کنند، و نه آن را انفاق می نمایند!
دوم - معنی دیگر عفو «حد وسط» است. «خُدِّ الْعَفْوُ» یعنی در هر کاری حد وسط آن را بگیر، و از افراط و تفریط اجتناب کن. که جاهل یا دچار افراط می شود، و یا سر از تفریط در می آورد. (1)

سوم - معنی دیگر عفو «پذیرش عذر» دیگران است. اگر کسی کار خطا و اشتباهی کرد، و از شما پوزش طلبید، عذرش را بپذیرید، و او را مورد عفو و بخشش قرار دهید؛ مخصوصاً اگر همسر یا یکی از فرزندان شما باشد.
چهارم - «سخت گیری نکردن» چهارمین تفسیری است که برای عفو گفته اند.

بعید نیست هر چهار معنی مورد نظر خداوند در آیه شریفه فوق باشد. یعنی ای پیامبر ما! اموال اضافه بر نیازت را در راه خدا انفاق کن، و از افراط و تفریط خودداری ورز، و عذر خطاکاران را بپذیر، و نسبت به دیگران سخت گیر نباش!

ج - در بر خورد با جاهلان، و به هنگامی که با سخنان زشت و ناپسند به استقبال آمدند، و به تو اهانت کردند، با آنها گلاویز نشو، بلکه چنان از کنار این برخورد ناپسند بگذر که گویا سخنی با تو نگفته اند

تعلیم و تزکیه الهی مردم: از نظر قرآن اصلی ترین هدف حکمرانی خوب، تعلیم و تزکیه نفوس مردم است. در این راستا قرآن در سوره آل عمران میفرماید: لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿١٦٤﴾

یقیناً خدا بر مؤمنان منت نهاد که در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیخت که آیات او را بر آنان می خواند و [از آلودگی های فکری و روحی] پاکشان می کند، و کتاب و حکمت به آنان می آموزد، و به راستی که آنان پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. (آل عمران، 164)
علم و تقوی از ویژگی های حکمرانان: یکی از ویژگی های مشترک انبیا، برتری آنها به سبب وجود فضائل علمی و عملی در میان مردم بوده است. چنانچه خداوند میفرماید:

وَأَذَكَّرُ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ ﴿٤٥﴾

و بندگان ما ابراهیم و اسحاق و یعقوب را یاد کن که دارای قدرت و بصیرت بودند. (ص، 45)

إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ ﴿٤٦﴾

ما آنان را با [صفت بسیار پرارزش] یاد کردن سرای آخرت با اخلاصی ویژه خالص ساختیم. (ص، 46)

وَأِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ ﴿٤٧﴾

به یقین آنان در پیشگاه ما از برگزیدگان و نیکان اند (ص، 47)

قَالَ يَا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَتِي وَبِكَلامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٤﴾

[خدا] فرمود: ای موسی! من تو را به [ابلاغ] پیام هایم و به سخن گفتنم با تو بر همه مردم برگزیدم؛ پس آنچه را [از پیام هایم] به تو دادم، دریافت کن، [وبه کار بند] و از سپاس گزاران باش. (اعراف، 144)

هم نژادی و همکیشی حکمرانان با مردم زمان: یکی از شاخصه های الهی برای گزینش انبیا این بوده که رسولان هر قومی از بین خود آنها برگزیده میشده است، بنابراین همسانی در ملیت، دین و آیین بین حکمران و مردم تحت حاکمیت یکی از شاخصه های مطلوب در حکمرانی خوب است. چنانچه خداوند میفرماید:

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿١٦٤﴾

یقیناً خدا بر مؤمنان منت نهاد که در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیخت که آیات او را بر آنان می خواند و [از آلودگی های فکری و روحی] پاکشان می کند، و کتاب و حکمت به آنان می آموزد، و به راستی که آنان پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند. (آل عمران، 164)

همزبانی و هم فرهنگی حکمرانان با مردم: یکی دیگر از شاخصه های حکمرانی خوب این است که حکمران با مردم تحت حکمرانی خود زبان و فرهنگ واحدی داشته باشند، چنانچه خداوند میفرماید: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتِهِمْ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٤٧﴾

و ما هیچ پیامبری را جز به زبان قومش نفرستادیم تا [بتواند به وسیله آن زبان، پیام وحی را به روشنی] برای آنان بیان کند. پس خدا هر کس را بخواهد [به کیفر لجاجت و عنادش] گمراه می کند، و هر کس را بخواهد، هدایت می نماید، و او توانای شکست ناپذیر و حکیم است. (ابراهیم، 4)

تحقق قسط و عدالت بر اساس معیارهای الهی و وحیانی: یکی از اصلی ترین مؤلفه های قرآنی در یک حکمرانی خوب و ایاده آل این است که همه معیارهای تقنین، قضاوت و اجرا با دلایل روشن و بر اساس کتاب آسمانی و میزان های الهی استوار باشد تا قسط و عدالت در بین مردم برپا شود.

لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ ۗ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ ۗ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿٢٥﴾

همانا ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنان کتاب و ترازو [ی تشخیص حق از باطل] نازل کردیم تا مردم به عدالت بر خیزند، و آهن را که در آن برای مردم قوت و نیرویی سخت و سودهایی است، فرود آوردیم و تا خدا مشخص بدارد چه کسانی او و پیامبرانش را در غیاب پیامبران یاری می دهند؛ یقیناً خدا نیرومند و توانای شکست ناپذیر است. (حدید، ۲۵)

خدا ترسی و شجاعت: یکی دیگر از علامتها و مؤلفه های حکمرانی الهی و خوب این است که حاکمیت در همه شئون حکمرانی خود خداترس باشد؛ چرا که خشیت الهی در حکمرانی سبب میشود که شجاعت در برابر غیر خدا در این حکومت ظهور و تجلی نماید. خداوند نشانه کسانی که مبلغان راستین رسالت اویند را چنین معرفی میکند:

الَّذِينَ يَلِغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ ۗ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا ﴿٣٩﴾

[آری این روش خداست درباره] آنان که همواره پیامهای خدا را به مردم می رسانند و از [عظمت و مقام] او می ترسند و از هیچ کس جز او واهمه ندارند و برای حسابرسی [کار با ارزش اینان] خدا کافی است (احزاب، ۳۹).

اخلاص و عدم چشم داشت از مردم: اخلاص و توقع نداشتن از مردم یکی از مشخصه های دیگر حکمرانی خوب است. مسئولان و کارگزاران در چنین حکومتی کار را برای خدا انجام میدهند و از مردم انتظار ندارند. قرآن کریم میفرماید:

وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ ۗ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٦٤﴾

و من از شما بر ابلاغ رسالتم هیچ پاداشی نمی خواهم، پاداش من فقط بر عهده پروردگار جهانیان است (شعرا: 164).

توحیدمداری و دعوت به توحید: در یک حکمرانی خوب آنچه در رأس هرم قدرت قرار میگیرد، دعوت به توحید و اجتناب از هر بت و طاغوتی است که مردم را از یکتابینی و یکتاپرستی دور میکند. خداوند میفرماید: مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ ﴿٢٥﴾ و پیش از تو هیچ پیامبری نفرستادیم مگر آنکه به او وحی کردیم که معبودی جز من نیست، پس تنها مرا بپرستید (انبیاء، ۲۵).

تقوی مداری و توصیه به تقوی: تحلیل محتوایی دعوت انبیا در قرآن نشان میدهد که در دعوت انبیا توصیه به تقوا و مذمت بی تقوایی در رتبه نخست قرار گرفته است، چنانچه در خطاب نوح، هود، صالح، لوط، شعیب و دیگران به قومشان تعبیر «فاتقوا الله و اطيعون» مشاهده میشود. حق مداری در قضاوت و شئون قضایی یکی دیگر از شاخصه های حکمرانی خوب است. قرآن در این باره میفرماید:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اختلفوا فيه ۗ وَمَا اختلف فيه إِلَّا الَّذِينَ أوتوه من بعد ما جاءتهم البينات بغيا بينهم ۗ فهدى الله الذين آمنوا لما اختلفوا فيه من الحق بإذنه ۗ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٢١٣﴾

مردم [در ابتدای تشکیل اجتماع] گروهی واحد و یک دست بودند [و اختلاف و تضادی در امور زندگی نداشتند]، پس [از پدید آمدن اختلاف و تضاد] خدا پیامبرانی را مژده دهنده و بیم رسان برانگیخت، و با آنان به درستی و راستی کتاب را نازل کرد، تا میان مردم در آنچه با هم اختلاف داشتند، داوری کند. [آن گاه در خود کتاب اختلاف پدید شد] و اختلاف را در آن پدید نیاوردند مگر کسانی که به آنان کتاب داده شد، [این اختلاف] بعد از دلایل و برهان های روشن و آشکاری بود که برای آنان آمد، [و سبب آن] برتری جویی و حسد در میان خودشان بود. پس خدا اهل ایمان را به توفیق خود، به حقی که در آن اختلاف کردند، راهنمایی کرد. و خدا هر که را بخواهد به راهی راست هدایت می کند (بقره، 213).

تحقیق محوری و خرافه ستیزی: یکی از شاخصه های حکمرانی خوب احیای روحیه تحقیق، علمگرایی و ستیز با جهال، خرافه و بدعت ها و سنت های جاهلانه است. چنانچه در دعوا انبیا، مبارزه با تقلید کورکورانه از اجداد و آبا مشاهده میشود و کَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ ﴿٢٣﴾

[پیروی کورکورانه و جاهلانه مخصوص اینان نیست] و به همین گونه پیش از تو در هیچ شهری بیم دهنده ای نفرستادیم، مگر آنکه سران خوشگذران و مست و مغرورش گفتند: ما پدرانمان را بر آیینی یافتیم و ما هم حتماً به آثارشان اقتدا می کنیم. (زخرف، ۲۳)

قَالَ أَوْلَوْ جِئْتُمْ بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ ۖ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ ﴿٢٤﴾

[بیم دهنده] گفت: آیا هر چند من آیینی هدایت کننده تر از آیینی که پدرانتان را بر آن یافته اید، برایتان بیاورم؟ گفتند: ما به آیینی که به آن فرستاده شده اید، کافریم! (زخرف، ۲۴).

حمایت از مستضعفان:

1- رفع فقر و محرومیت

رفع فقر و محرومیت و بهبود زندگی مردم و بهره‌مندی آنان از مواهب مادی، از وظایف مهم حکومت اسلامی است. در قرآن کریم رفع فقر و محرومیت بسیار مورد توجه قرار گرفته و تدابیر مختلفی برای توسعه اقتصادی و نابودی فقر و محرومیت دیده شده است که از جمله آنها عمران و آبادانی زمین و استفاده از مواهب الهی آن است.

در این باره آیه 7 سوره مبارکه حشر می‌فرماید: مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَالرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿7﴾

آنچه را خداوند از اهل این آبادی‌ها به رسولش بازگرداند، از آن خدا و رسول و خویشاوندان او و یتیمان و مستمندان و در راه‌ماندگان است، تا این اموال در میان ثروتمندان شما دست به دست نگردد! آنچه را رسول خدا برای شما آورده، بپذیرید و اجرا کنید و از آنچه نهی کرده خودداری نمایید و از مخالفت خدا بپرهیزید که خداوند کیفرش شدید است! ﴿حشر، 7﴾

پس این مصارف شش‌گانه ذکر اولویت‌هایی است که پیامبر (ص) در مورد اموالی که در اختیار دارد باید رعایت کند و به تعبیر دیگر پیغمبر اکرم (ص) این همه ثروت را برای شخص خودش نمی‌خواهد بلکه به عنوان رهبر و رئیس حکومت اسلامی در هر موردی که به نفع مستمندان باشد مصرف می‌کند. این آیه مبین این است که در یک حکمرانی خوب، زمامداران جامعه اسلامی باید بر مدار عدالت و انصاف عمل نموده و در مصرف بیت‌المال توجه ویژه‌ای به نیازمندان داشته باشند.

2- نظارت و مبارزه با مفاسد اقتصادی یکی از شیوه‌های تامین معیشت مردم، بستن گلوگاه‌های فساد اقتصادی است. زمامداران حکومت اسلامی باید به تعبیر آیه 15 سوره مبارکه یوسف «حفیظ» بوده و با برنامه‌ریزی دقیق و تدبیر و دوراندیشی و همچنین استفاده از تجربه روز دانش‌بشری، بسترهای لازم را برای رونق کسب و کار و فعالیت‌های اقتصادی شفاف و روشن فراهم نمایند. بنابراین مواردی مانند احتکار، ثروت‌اندوزی و کم‌فروشی در یک حکومت اسلامی بر خلاف شریعت اسلام و آیات و روایات است. همچنان که امام علی علیه‌السلام در نامه 53 خود به مالک اشتر، وقوع احتکار را ناشی از ناتوانی حکومت بر شمرده و در نامه‌ای به رفاعه بن شداد دستور می‌دهد با مرتکبین احتکار به شدت برخورد نمایند. به علاوه آیات 1 تا 3 سوره مطففین ناظر به کم‌فروشی است: وَيَلُ لِّلْمُطَفِّفِينَ (1) الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ (2) وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ (3). وای بر کم‌فروشان، آنان که وقتی برای خود پیمانه می‌کنند، حق خود را به‌طور کامل می‌گیرند؛ اما هنگامی که می‌خواهند برای دیگران پیمانه یا وزن کنند، کم می‌گذارند. البته باید توجه داشت وظیفه دولت در تامین معیشت، نباید سبب رخوت، سستی و بی‌انگیزگی افراد جامعه شده و آنان را از کار شبانه‌روزی و اشتغال در جهت کسب روزی حلال باز دارد.

هستی‌جولانگه تلاش، فعالیت و کسب‌وکار مشروع است. همچنان که خداوند در آیه 39 سوره نجم می‌فرماید: وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ یعنی اینکه برای انسان جز آنچه تلاش کرده، بهره دیگری نیست. به علاوه خداوند در آیه 7 سوره انشراح می‌فرماید: فَإِذَا فَرَغْتَ فَانصَبْ پس هنگامی که از کار مهمی فارغ می‌شوی به کار و فعالیت دیگری بپردازد. بر این اساس، مطابق احکام شریعت اسلام، انسان در کنار کارهای معنوی و الهی، همواره باید در حال کوشش و تلاش برای کسب روزی حلال باشد که این امر نیز نوعی عبادت محسوب می‌شود.

بحث و ارائه یافته‌ها

با توجه به پیشینه و ادبیات تحقیق و برداشت های ذهنی نگارنده گان به سوال اصلی تحقیق " تبیین مسئله ضرورت حکمرانی خوب از منظر قرآن کریم و سنت پیامبر اسلام (ص) چگونه است " ؟ بحث و پاسخ می دهیم. نمونه ای از این رهنمودهای حکمرانی خوب از منظر پیامبر اسلام (ص) در قالب هفت عامل نهادی در ذیل بیان میکنیم :

رفق و مدارا

پیامبر اکرم (ص) در عرصه رسالت خویش بارها با مواردی روبه رو شدند که برای حفظ اسلام و مصلحت حکومت اسلامی، مدارا پیشه کرده اند تا بتوانند نهال نوپای اسلام را از ریشه محکم کنند. یکی از آن موارد، مدارا با یهودیان و مشرکان و ایجاد صلح و بستن پیمان دوستی با آنان بود. بعد از صلح حدیبیه که میان مسلمانان و سران قریش امضا شد و آن هم به نوعی مدارا با مشرکان بود (و در عظمت این صلح و مدارا همین بس که پروردگار جهانیان از آن به «فتح مبین» یاد کرده و می فرماید: «ما برای تو پیروزی آشکاری فراهم ساختیم»)، پیامبر با قبیله خزاعه هم پیمان شدند؛ اما بعد از دو سال، سران قریش پیمان را نادیده گرفتند و به هم پیمان پیامبر حمله کردند. در نتیجه شکست پیمان صلح از سوی قریش، سپاه اسلام به سمت مکه حرکت کرد و پیامبر نیز برای این که بتواند دشمن را غافلگیر کند از هر سو مکه را تحت نظر داشت، تا این که از طریق وحی به ایشان خبر رسید که یکی از مسلمانان به نام حاطب، نامه ای را با مضمون خبر لشکرکشی مسلمانان، به وسیله زنی به نام ساره به سوی مکه فرستاده است. بنابراین، پیامبر سه نفر را مأمور ساخت تا نامه رسان را پیدا کنند و نامه را از وی بستانند. پس از یافتن نامه، پیامبر (ص) حاطب را احضار نمود و از او پاسخ خواست. حاطب قسم یاد کرد که در ایمانش خدشه ای وارد نشده و این کار را برای این انجام داده که سران قریش خانواده اش را که در مکه بودند کمتر شکنجه کنند. با وجود این که پوزش حاطب موجه نبود و عده ای درخواست گردن زدن او را داشتند، اما پیامبر از گناهش چشم پوشی کرد و عذر او را پذیرفت و فرمود: «او در نبرد بدر شرکت داشت و روزی مورد لطف الهی بود (فروغ ابدیت: ج 2).

پیامبر (ص) در جریان فتح مکه تا آخرین حد ممکن با اهل مکه مدارا کرد حتی دستور داد هر کس به محدوده مسجدالحرام پناهنده شود و یا سلاح زمین گذارد و بی طرفی خود را اعلام کند و یا در خانه اش را ببندد و یا به خانه ابوسفیان پناه برد، از تعرض سپاه اسلام محفوظ خواهد ماند و در پایان حرکت، وقتی آرامش بر منطقه حاکم شد، عفو عمومی اعلام کردند. رسول خدا فرمودند: «شما مردم، هموطنان بسیار نامناسبی بودید. رسالتم را تکذیب نمودید و مرا از خانه ام بیرون کردید و در دورترین نقطه که به آن جا پناهنده شده بودم، با من به نبرد برخاستید؛ ولی من با این همه، شما را می بخشم و بند بردگی را از پای شما باز می کنم و اعلام می نمایم: بروید، که شما آزادشدگانید. پیامبر اکرم (ص) بعد از فتح مکه، با گذشت و مدارا نسبت به کسانی همچون عکرمه بن ابی جهل که آتش افروز جنگ های پس از بدر بود، صفوان که به دلیل جنایاتش، پیامبر (ص)، خون او را حلال اعلام کرده بود و حتی هند جگر خوار که آتش جنگ احد از خانه وی برخاسته بود، نه تنها به عظمت اسلام افزودند بلکه درسی بزرگ به همه مسلمانان دادند: گذشت در عین قدرت و مدارا در عین قاطعیت (فروغ ابدیت: ج 2).

حق اظهار نظر و پاسخگویی در صدر اسلام

در زمان صدر اسلام، اداره سیاست عمومی تحت رهبری و نظارت کامل پیامبر اکرم (ص) بوده که خط مشیها، تصمیمگیری ها و برنامه ریزی ها از سوی حضرت و با مشورت با بزرگان صحابه صورت میگرفت (ابوعبید، 38:383 - 385) پیامبر اکرم اسلام (ص) در مدینه تعداد چهارده تن از بزرگان صحابه خود اعم از مهاجرین و انصار را در کمیته ای متشکل کرده بود. حضرت از اعضای کمیته پیشگفته جهت مشورت و مذاکره در امور حکومت و مسائل جاری مسلمانان بهره میگرفت. هر یک از اعضا افرادی را در اختیار داشتند که به وسیله آنها از اوضاع و مسائل مسلمانان دیگر خبردار میشدند و به این وسیله ضمن کمک به پیامبر (ص) در مشورتهای حضرت با آنان، در رفع مخاصمه ها و حل و فصل دعوای بین مسلمانان اقدام میکردند.

کنترل فساد در صدر اسلام

جلوگیری از برخی منکرات که جنبه اقتصادی دارد و در سطح جامعه شیوع مییابد، بدون استفاده از قدرت قانونی ممکن نیست؛ بهطور مثال، مقابله با احتکار، رباخواری، معاملههای باطل و حرام، مانند: خریدوفروش شراب، گوشت خوک و ...، از توان تک تک افراد جامعه بیرون است؛ بنابراین اقتصاد کشور اسلامی نیاز به ناظرهایی دارد که بر روند فعالیتهای اقتصادی نظارت داشته باشند. به همین علت پیامبر اکرم (ص) فردی را به عنوان عامل خود و ناظر بر بازار مکه تعیین کردند (همان: 1، 258). همچنین با توجه به اینکه اصلترین هدفی که پیامبر برای آن برانگیخته شده، تربیت و هدایت انسان و رسانیدن وی به جوار قرب الهی است. بنابراین با تقویت ارزشهای معنوی افراد و با کنترل افرادی که وظیفه اجرایی از طرف دولت دارند از فساد جلوگیری می شود.

ثبات سیاسی در صدر اسلام

حفظ امنیت اجتماعی و سیاسی، بدون آمادگی نظامی و قدرت بازدارندگی ممکن نیست. تردیدی نیست که جهاد چه به صورت ابتدایی که در صدر اسلام برای دعوت به اسلام انجام میشد و چه به صورت جهاد دفاعی که در تمام زمانها اتفاق افتاده، نیازمند دخالت دولت است. پیامبر اکرم (ص) بیش از هر امر دیگری، به تقویت مجاهدان در راه اسلام اهمیت میداد. تقسیم چهار پنجم غنائم بین شرکت کنندگان در جهاد، مایه تشویق و تقویت مجاهدان بود. مصرف بخشی از مالیاتهایی که در اختیار حضرت بود، مانند اموال بنی نضیر، برای خرید سلاح و مرکب مورد نیاز در جنگها، در همان هنگامی که برخی از مسلمانان دچار تنگدستی بودند، نشانه اهمیت جهاد بود (مالک: 1382).

از سوی دیگر در صدر اسلام، اعراب به منظور به دست آوردن منابع و ثروت یکدیگر به جنگ و خونریزی میپرداختند و اختلاف قبیلهای و نژادی در میان اعراب شایع بود. اسلام با نفی تمام تبعیضهای نژادی، قومی، زبانی و ...، مسلمانان را برادر یکدیگر دانسته و تفاوت افراد را در میزان تقوای آنها میدانند. از اینرو پیامبر اکرم (ص) با برقراری حکومت اسلامی، به مبارزه با این اختلافها پرداخت و ثبات سیاسی را برقرار ساخت.

حاکمیت قانون در اسلام

یکی دیگر از وظایف دولت اسلامی، تأمین امنیت اقتصادی در سطح جامعه است. مفهوم امنیت، مصونیت از تعرض و تصرف اجباری بدون رضایت است و درباره افراد به معنای آن است که هراس و بیمی درباره حقوق و آزادیهای مشروع خود نداشته باشند. پیامبر اکرم (ص) در کنار وظایف خود، به رفع اختلاف و دعوای مردم پرداخته و میان آنها قضاوت میکرد. همچنین حضرت در سال فتح مکه افرادی را جهت قضاوت بین مردم به یمن فرستاد و نیز امیر مؤمنان علی (ع) و محمد بن مسلمه را جهت اقامه حدود الهی به سوی اقوامی اعزام کرد (کتانی، بی تا: 1، 43).

کیفیت بوروکراسی در صدر اسلام

در صدر اسلام برای این منظور از دو راهکار استفاده میشد:

الف. تصحیح کارکرد بازار: به معنای لحاظ کردن مجموعهای از شرطها، در خریدار و فروشنده، دو کالای مبادله شده با هم و نیز رعایت احکام خیاراتی که در اثر عیب، غبن، نادیده خریدن و ... پدید می آمد. پیامبر اکرم (ص) برای تصحیح روند مبادله ها در بازار مسلمانان فرمود: اول یادگیری احکام دین، آنگاه خریدوفروش (غفاری، 1386).

ب. تسهیل سازوکار بازار: پیامبر اکرم (ص) خوش نداشت محدودیتهای مصنوعی و فعالیت واسطه ها، باعث افزایش قیمتها و در رنج افتادن مسلمانان شود (مالک، 1382).

اثربخشی دولت در صدر اسلام

زمانی دولت در زمینه اقتصادی کارا خواهد بود که بتوان به هدف دولتها در مداخله اقتصادی پی برد. دولتها با هدف برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی در روابط اقتصادی دخالت میکنند. برای دستیابی به عدالت اقتصادی در صدر اسلام چند راهکار استفاده شد: الف. فراهم ساختن فرصتهای برابر برای همه مردم در تولید و تجارت؛ ب. جلوگیری در گرد آمدن ثروتهای حرام؛ ج. گرفتن مالیات از ثروتمندان و پرداخت آن به بینوایان (کتانی، بی تا: 1، 46).

حکومت و حاکم در نگاه حضرت علی (ع)

در نهج البلاغه از حاکم جامعه اسلامی با عنوان مَلک یا سلطان - که معنای تملک و سلطه گری را در خود دارد - یاد نشده، بلکه در آن با کلماتی مانند "امام" (پیشوا و رهبر) و "والی" (روبرو هستیم. رهبر و امام کسی است که جامعه و امتی را به دنبال خود می کشد و خود پیش قراول و طلایه دار حرکت است. والی و ولایت متضمن معنای پیوستگی است. والی امت و رعیت، کسی است که امور مردم را بر عهده دارد و با آنها پیوسته است. حاکم در نگاه علی (ع) کسی است که در راس حکومت، ولی امر و متصدی کارهای مردم بوده و مکلف به تکلیفی الهی و مهم است. فردی از جامعه است که بیشترین و سنگین ترین بار مسئولیت بر روی دوش اوست. در سوی دیگر مردم قرار دارند که باید با همه ارزش های مادی و معنوی و آرمان هایشان مورد احترام قرار گیرند و دین و دنیای آنها با هم و در تعامل لحاظ شود (مطهری، 127-)

128). اهداف تشکیل حکومت و حکمرانی در اسلام، رسیدگی به حقوق محرومان و دفاع از مظلومان و گسترش معنویت، ایجاد امنیت و افزایش رفاه در جامعه و حاکمیت قانون از جمله اهداف حکومت امام علی (ع) می باشد.

در منطق علی (ع) امام و حکمران امین و پاسبان حقوق مردم و مسئول در برابر آنها است و اگر قرار است یکی از این دو (حکمران و مردم) برای دیگری باشد، این حکمران است که برای توده محکوم است، نه توده محکوم برای حکمران (مطهری: 128). امام علی (ع) در نامه ای که در سال 38 ه.ق برای مالک اشتر به مناسبت برگزیدن او به فرمانداری مصر نگاشته، یک منشور حکومتی ارائه کرده است که تمام اصول حکمرانی مطلوب در آن مشهود است. مواردی نظیر مردم گرایی، هشدار به ریختن خون ناحق، پرهیز دادن از خودپسندی، منت گذاری، شتاب زدگی و امتیازخواهی؛ توصیه به عفو و صلح میان مردم، شادی نکردن برای مجازات و شتاب نداشتن در خشم، خود را امیر ندانستن، قطع ریشه هر دشمنی، وادار نکردن اطرافیان به ستایش و تملق گوئی، یکسان قرار ندادن نیکوکار و بدکار، خشکاندن ریشه هرگونه خودخواهی، چپاولگری و بی انصافی خواص و خویشان و اجتناب از خونریزی.

بنابراین، مفهوم حکومت و حکمرانی در اندیشه سیاسی امام علی (ع)، هیچگاه مقارن با تسلط و خودکامگی نیست بلکه این مفهوم، معنای مدیریت، امانت داری، خدمت گذاری و مهرورزی، هدایت و پاسداری از حقوق و آزادی های مردم را در خود دارد.

شاخص های حکمرانی مطلوب از نگاه حضرت علی (ع)

در این قسمت سعی می شود شاخص های حکمرانی خوب را بر دیدگاه های حکومتی حضرت علی (ع) عرضه کنیم و محتوای این شاخص ها را در نگاه ایشان جویا شویم.

پاسخگویی و حق اظهار نظر

مقصود از این شاخص میزان مشارکتی است که شهروندان می توانند در انتخاب دولت و نظام سیاسی داشته باشند. این شاخص همچنین بیان گر میزان آزادی بیان، آزادی احزاب و تشکل ها و اجتماعات، و آزادی رسانه های جمعی است. بر اساس این شاخص هر چه مردم در یک جامعه نقش بیشتری در تعیین زمامداران و هیئت حاکمه داشته باشند، حضور و نقش احزاب و تشکل ها و انجمن ها و نظایر آنها در جامعه بیشتر باشد، و رسانه های جمعی و افراد مختلف بتوانند آزادانه فعالیت نموده و نظرات خود را بیان کنند، نشان دهنده وضعیت بهتری از حکمرانی خواب است. یکی از مهم ترین ویژگی های حکومت اسلامی، احترام گذاشتن به آرای عمومی و عملی ساختن خواسته های مردمی است. از این روست که حضرت علی (ع) هرگز حاضر نبود حکومت را به هر شکل ممکن به دست آورد؛ زیرا معتقد بود، حکومتی می تواند مصداق حکمرانی خوب باشد که از اساسی، مبتنی بر رعایت ضوابط عقلی و شرعی و مقبولیت مردم باشد. حضرت علی (ع) هرگز در صد تحمیل حکومت خود بر مردم نبود، از این رو وقتی با دعوت مردم برای قبول خلافت مواجه شد، رفتاری از خود نشان داد که در طول تاریخ بی نظیر است، آن حضرت حتی با اصرار از مردم خواست که در صورت امکان او را از قبول خلافت معاف دارند و فرمود: "مرا واگذارید و دیگری را طلب کنید، اگر مرا رها کنید، من هم مانند یکی از شما هستم. شاید من شنواتر و مطیع تر از شما نسبت به رئیس حکومت باشم و اگر در چنین شرایطی من وزیر و مشاورتان باشیم بهتر از آن است که امیر و رهبرتان گردم" (نهج البلاغه، دشتی: ۱۲۳).

امام علی (ع) در این باره سخنان فراوانی دارد که به برخی از آنها اشاره می کنیم: در نامه ای به مالک اشتر می فرماید: "در سیاست گذاری ها شیوه میانه را برگزین، که به حق نزدیک تر و عدالت را فراگیرتر است و بیشتر مایه خشنودی همگان (عموم مردم) می گردد و همین باید مدنظر تو باشد، نه خشنودی خواص ... " (نهج البلاغه دشتی: ۴۱۷). امام علی (ع) مالک اشتر را از این که امارت و قدرت را وسیله ای برای تحمیل دیدگاه های خود بر جامعه قرار دهد، نهی می کند و می فرماید: "هرگز مگو که مرا بر شما امیر ساخته اند و باید فرمان من اطاعت شود، زیرا چنین روشی موجب فساد دل و سستی دین و نزدیک شدن زوال قدرت است" (نهج البلاغه، دشتی: ۴۰۵). امام علی (ع) در نامه ای به "قثم بن عباس" فرماندار مکه می نویسد: "و نباید بین تو و مردم واسطه و سفیری جز زبانت و حاجب و پرده ای جز چهره ات باشد و هرگز افراد حاجت مندی که با تو کار دارند از ملاقات خود محروم مساز که اگر آنها از آغاز از در خانه ات رانده شوند حل مشکل آنها بعداً جبران نخواهد شد." (نهج البلاغه، دشتی: ۳۸۵). حضرت علی (ع) حق سؤال از تمامی ارکان حکومت را برای مردم به رسمیت شناخته و پاسخگویی در قبال سؤالات مردم را بر حکومت واجب دانسته و در این زمینه خطاب به مالک اشتر فرموده است: "و اگر رعیت بر تو گمان ستم برده آشکارا به مردم توضیح ده و عذر خود را نزد آنان بیان کن و با این کار آنها را از بدگمانی بیرون بیاور، که اگر چنین کنی، این کار تو برای تو ریاضت (و تمرین اجرای عدالت) است و برای مردم رفتاری به مدارا و محبت، و صراحت گوئی در بیان عذر، و در نتیجه، استوار داشتن توده ها در راه حق" (نهج البلاغه، دشتی: ۴۱۷).

ثبات سیاسی و نبود خشونت

این شاخص به معنای آن است که چه میزان احتمال دارد یک حکومت و نظام سیاسی از راه های غیرقانونی یا ابزارهای خشونت آمیز در معرض بی ثباتی و سرنوشتی و براندازی باشد. براساس این شاخص، هر چه احتمال عدم ثبات سیاسی در یک کشور بیشتر باشد نشان دهنده حکمرانی ضعیف است و هر چه کشوری از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار باشد در زمینه حکمرانی خوب امتیاز بالاتری را کسب می کند. حضرت علی (ع) چه در دوران دوری از قدرت در زمان خلفای سه گانه و چه در دوران حکومت خویش، هرگز دست به خشونت نزد و همواره می کوشید که اختلافات را از طریق گفت و گو و روش های مسالمت آمیز حل کند. روش حکومت امام علی (ع) مهربانی و مهرورزی عاطفی و معنوی با مردم، توجه به نیازها و مشکلات آنان و تلاش برای خدمت به خلق خدا بود؛ چنان که در نامه خود به مالک اشتر چنین نوشت: "دلت را برای رعیت پر از لطف و مهر و محبت کن و بر آنها درنده آزار دهنده ای مباح که خوردن آنان را غنیمت شماری". (نهج البلاغه، دشتی: ۴۱۵). از نظر حضرت علی (ع) مهربانی و محبت با مردم در جذب دل ها و اداره کردن انسان ها نقش ارزنده ای دارد و باعث می شود زمامدار بر قلوب مردم حکومت کند. این یک اصلی اسلامی است که امام سخت به آن وفادار بود و به آن به عنوان یک اصلی مهم در حکمرانی می نگریست. امام علی (ع) خونریزی و خشونت را موجب کیفر الهی و سبب زوال نعمت و کوتاهی عمر حکومت معرفی می کنند و آن را نه تنها سست کننده پایه های حکومت، بلکه از بین برنده آن می دانند (نهج البلاغه، دشتی: ۴۱۹). نیز در جایی دیگر می فرماید: "در حکومت اسلامی، ظلم حتی بر مورچه پذیرفتنی نیست" (نهج البلاغه، دشتی: 329).

اثربخشی دولت

در این شاخص، کیفیت خدمات عمومی، خدمات شهروندی و میزان استقلال آنها از فشارهای سیاسی مدنظر است. همچنین کیفیت تدوین و اجرای خط مشی های عمومی و دولتی، و میزان تعهدی که دولت نسبت به این سیاست ها دارد، در این شاخصی مورد ارزیابی قرار می گیرد. هر چه کیفیت خدمات عمومی و شهروندی بهتر باشد و خط مشی های عمومی به دور از جنجال های سیاسی وضع و اجرا شوند و تعهد نظام سیاسی در قبال آنها بیشتر باشد، نشان دهنده وضعیت بهتر حکمرانی است. به عبارت دیگر مفهوم اثربخشی به توانایی دولت در قانون گذاری، دآوری دادگاه ها، تصمیم های مدیریتی درباره حاکمیت قانون، عدالت مدیریتی و قضایی اشاره می کند. افزون بر آن کیفیت تهیه و تدارک خدمات عمومی و استقلال آنها از فشارهای سیاسی و صلاحیت و شایستگی کارگزاران را بیان می کند. حضرت علی (ع) در صدر منشور خود خطاب به مالک اشتر می فرماید: "این فرمانی است از علی امیرالمؤمنین به مالک اشتر فرزند حارث در پیمانی که با او می بندد. هنگامی که او را به حکومت مصر می گمارد تا خراج آن دیار را جمع آورده و با دشمنانش نبرد کند، کار مردم را اصلاح، و شهرهای مصر را آباد سازد" (نهج البلاغه دشتی: ۴۰۳). از نظر امام علی (ع)، مملکتی که از جهت دریافت مالیات، از نظر هزینه و بودجه تأمین است، از لحاظ دفع دشمن نیز قدرت جهادی و توان دفاعی قوی را دارد و در این صورت هم کار مردم اصلاح می شود و هم شهرها آباد می گردد. بنابراین مالک اشتر، به عنوان والی و حاکم مصر، نباید برای خود عنوان و قدرتی کسب کند، یا به دنبال سود و بهره مادی باشد، بلکه باید اداره امور کشور را به عهده گیرد و مالیات بستاند و با دشمنان مردم مبارزه کند و ملت را در مقابل دشمنانشان مصونیت بخشد و آنها را به صلاح مادی و معنوی نزدیک کند و شهرها و حیطة حکومت را آباد کند؛ یعنی انسان ها را بسازد، سرزمین را آباد کند و اخلاق و ارزش های معنوی را ارتقاء دهد. با استناد به این فرمان می توان بخشی از آرمان های اساسی حکومت را نظم اقتصادی جامعه، تأمین امنیت، توجه به رشد و اصلاح و تربیت و بالندگی افراد، آبادانی مملکت و تأمین رفاه عمومی دانست. امام علی (ع) در مبحث جمع آوری مالیات و اخذ خراج، در عهدنامه مالک، تأکید بسیاری بر توجه حکومت به تولید و عمران دارد. امام علی (ع) در خطبه چهلیم که خطاب به خوارج ایراد شده، به مباحث مهمی درباره حکومت و ضرورت آن و از جمله هفت وظیفه حاکم عادل الهی اشاره می کند: "به وسیله او اموال بیت المال جمع آوری می گردد، تا هزینه های دفاعی و عمرانی و انتظامی فراهم شود، به کمک او با دشمنان مبارزه می شود، به وسیله او جاده ها امن می گردد و حق ضعیفان به کمک او از زورمندان گرفته می شود" (نهج البلاغه دشتی: ۶۵). ایشان به نظارت و بازرسی کارگزاران خویش برای اثربخشی بیشتر دستورات خود توجه بسیاری داشتند به طوری که آن حضرت همیشه به فرمانداران خود توصیه می نمودند که افرادی خیره و متعهد و امین به عنوان بازرسی به صورت آشکار و پنهان، کار عاملان و کارمندان حکومتی را مورد بررسی قرار دهند و آنچه را که مشاهده نموده اند، به فرمانداران گزارش دهند (نهج البلاغه دشتی، نامه ۵۳: 411).

کیفیت قوانین

منظور از این شاخص، توانمندی دولت در تدوین و اجرای سیاست ها و مقررات و نظام هایی است که موجب گسترش نفوذ و دامنه فعالیت های بخش خصوصی می گردد. هر چه دولت بتواند با تدوین و اجرای سیاست ها و نظام های مختلف، امکان توسعه فعالیت های بخش

خصوصی و تأثیرگذاری بیشتر آن را بر اداره جامعه فراهم نماید، شاهد سطح بالاتری از حکمرانی خواهیم بود. عادلانه بودن و فراگیر بودن قوانین نمایانگر کیفیت تنظیم کنندگی می باشد که از اصولی اساسی حکمرانی خوب محسوب می شود. امام علی(ع)، عدالت را برترین اصلاح می داند. زیرا ضعف ها، بی نظمی ها، ناکارآمدی ها و... همه ناشی از خروج امور از موضع خود می باشد و سیاست عادلانه، سیاستی است که هر کاری را بر موضع خود بنشانند: "عدل و عدالت هر چیزی را در جای خود می نهد" (نهج البلاغه، دشتی: ۵۲۷). بنابراین، ماهیت و روح اصلاحات، پافشاری بر عدالت و تحقق آن است. حضرت علی(ع) قوام و پایداری هر نظام سیاسی را رعایت عدل و انصاف در بین آحاد مردم و دوری از هر گونه تبعیض در بین طبقات مختلف جامعه می داند و به کارگزاران حکومتی خود توصیه های لازم را می نماید: "با افراد تحت حکومت خود با عدل و انصاف رفتار کن، که اگر چنین نکنی، بر آنها ستم روا داشته ای" (نهج البلاغه، دشتی: ۴۰۵). در جای دیگر فرموده است: عدالت را به کار گیر و از بی انصافی و بی عدالتی بر حذر باش که بی انصافی کردن با مردم آنان را آواره می کند و بی عدالتی به قیام مسلحانه وا می دارد" (نهج البلاغه، دشتی: ۵۳۱). امام علی(ع) معتقد به ضرورت حذف مقررات اضافی و دست و پاگیر و مقابله با چاپلوسی و تملق گویی بود به طوری که در نامه های خود به کارگزاران حکومتی رسیدگی به امور مردم، هم نشینی با آنها و پرهیز از تملق و چاپلوسی را مورد تأکید قرار می دهد. امام علی(ع) همچنین در خصوص رسیدگی به امور مردم بدون قوانین اضافی می فرماید: "در هر بامداد و شام ساعتی برای رسیدگی به امور رعیت معین کن و به سؤالات آنها شخصاً جواب ده" (نهج البلاغه، دشتی: ۴۳۳).

با این توصیفات مشخص می شود امام علی(ع)، رسیدگی به مشکلات مردم به طور مستقیم و از نزدیک و به دور از هرگونه برتری جویی حکام و قوانین اضافی و دست و پاگیر را یک اصل اساسی در حکمرانی می دانست و همواره آن را به کارگزاران خود خاطرنشان می ساخت.

حاکمیت قانون

یکی از اموری که حضرت علی(ع) به آن توجه جدی داشتند، قانون مدار بودن و اجرای قانون الهی به معنای واقعی کلمه بود. اگر کسی بر خلاف قانون عملی می کرده بدون در نظر گرفتن موقعیت و مقام وی، حدود الهی و قانونی را بر وی اجرا می کرد و هیچ واسطه و شفاعتی را نمی پذیرفت. همان طور که قبلاً خاطرنشان گردید ایشان در خطبه ۱۳۱ اهداف بلند خویش را از به دست گرفتن حکومت: گسترش معنویت، ایجاد امنیت و افزایش رفاه در جامعه (به خصوصی احقاق حق افراد ستم دیده) و حاکمیت قانون، بیان می کند. نحوه برخورد حضرت علی(ع) با برادرش عقیل که سهم بیشتری از بیت المال را درخواست کرده بود، نشان دهنده پایبندی او به قداست و حرمت قانون الهی است. در حکمرانی حضرت علی(ع) به هیچ کسب ظلم و ستم نمی شود و همه در برابر قانون مساوی هستند، استواری او در برابر کسی که از راه دین وارد شده و می خواهد به ایشان رشوه بدهد به حدی است که می فرماید: "آیا از راه دین وارد شدی که مرا بفریبی یا عقلت آشفته شده یا جن زده شده ای یا هذیان می گویی؟ به خدا سوگند، اگر هفت اقلیم را با آن چه در زیر آسمان هاست به من بدهند تا خدا را نافرمانی کنم و پوست جوی را از مورچه ای ناروا بگیرم، چنین نخواهم کرد" (نهج البلاغه، دشتی: ۳۲۷). هم چنین آن حضرت به یکی از مدیران خود که در بهره گیری از بیت المال قانون را رعایت نکرده بود نوشت: "خدا را سوگند که اگر حسن و حسین کاری همانند تو می کردند، با آنان کمتر سازشی نمی کردم و با هیچ تصمیمی بر من چیره نمی شدند، تا این که حق را از آنان باز می ستاندم و باطلی را که از ستم آنان پدید آمده بود، ناپدید می کردم" (نهج البلاغه، دشتی: ۳۸۹). در ذیل خطبه ۱۰۴ می فرماید: "به خدا سوگند درون باطلی را می شکافم تا حق را از پهلویش بیرون کشم" (نهج البلاغه، دشتی: ۱۳۵) و در جایی دیگر به مالک اشتر می فرماید: "همیشه حق و عدالت را گرچه بر نزدیک و دور باشد اجرا کن و در این راه بردبار و شکیب باش و عملت را به حساب خدا بگذار، اگر چه از اجرای حق به خویشان و نزدیکان زیان برسد و همیشه به عاقبت حق بیندیش، زیرا که پایان حق ستایش انگیز است" (لنکرانی، ۱۳۷۳: ۱۸۷). حضرت علی(ع) در فرمان های خود به نمایندگانش بارها تذکر داده است که حرکت های خویش را در مسند مدیریت بر محور قانون شکل دهند و به آنان توصیه می کرد که در جامعه اسلامی هرگز نباید ضابطه ها در برابر رابطه ها رنگ بیازند.

کنترل فساد

در خصوص مبارزه با فساد، امام علی(ع) در میان حاکمان تاریخ بی نظیر است. امام علی(ع) در خصوص نقش حاکمان در جلوگیری از فساد فرموده اند: "همانا زمامدار امین خدا در زمین، برپا دارنده عدالت در جامعه و عامل جلوگیری از فساد و گناه در میان مردم است" (غررالحکم و دررالکلم: ۶۰۴). ایشان در نامه ای به زیاد بن ابیه جانشین فرماندار بصره فرموده است: "همانا من، براستی به خدا سوگند می خورم، اگر به من گزارش کنند که در بیت المال خیانت کرده ای، کم یا زیاد، چنان بر تو سخت گیرم که کم بهره شده، و در هزینه عیال درمانی، و خوار و سرگردان شوی" (نهج البلاغه، دشتی: ۳۵۷). امام علی(ع) در ارتباط با سوء استفاده مالی شریح بن الحارث قاضی کوفه می فرماید: "به من خبر دادند که خانه ای به ۸۰ دینار خریده ای و سندی برای آن نوشته ای و گواهانی آن را امضا کرده اند. ای شریح اندیشه کن که آن خانه

را با مال دیگران و یا پولی حرام نخریده باشی که آنگاه خانه دنیا و آخرت را از دست داده ای" (نهج البلاغه، دشتی، 1393). همچنین در نامه ای به مصقله بن هبیره شیبانی فرماندار یکی از شهرهای ایران فرموده است: "به من گزارشی رسیده که تو غنایم مربوط به مسلمانان را که به وسیله اسلحه و اسب هایشان به دست آمده و خون هایشان در این راه ریخته شده در بین افرادی از قبیله ات تقسیم کرده ای. اگر این صحیح باشد در نزد من خوار خواهی شد و ارزش و مقدرت کم خواهد بود.

نتیجه گیری و ارائه پیشنهادها

حکمرانی اسلامی با سایر حکمرانی‌ها متفاوت است هر چند که اشتراکاتی هم دارد. هر نوع حکمرانی خاستگاه تئوریک دارد. البته از قرن نوزدهم و با غلبه رویکردهای پراگماتیستی، میناگرایی در سیاست و به تبع آن در حکمرانی به شدت کم رنگ شد. از منظر پراگماتیسم، هیچ چیزی مهم تر از سودمندی عملی یک نظریه یا دیدگاه برای زندگی نیست به طوری که حتی باید معیار حقیقت را هم در سودمندی، فایده و نتیجه جستجو کرد نه انطباق با واقعیت عینی. وقتی انطباق یک دیدگاه با واقعیت عینی یعنی سنت پوزیتیویسم بی ارزش تلقی می شود، به طریق اولی انطباق با حقایق فلسفی یا دینی هم بی ارزش قلمداد می شود. این موضوع در رویکردهای پست مدرن پررنگ تر است. به بیان دیگر، با ظهور نظریه های زبان شناختی و تشدید نسبی گرایی، میناگرایی در سیاست و به تبع آن، حکمرانی به ظاهر کنار گذاشته می شود. اولاً، حکمرانی اسلامی خاستگاه تئوریک متمایزی دارد و همین خاستگاه تئوریک متمایزی حکمرانی را در خیلی از ابعاد دگرگون می کند. ثانیاً، حکمرانی اسلامی علاوه بر مبانی و اصول تئوریک، در رونبا و شاکله حکمرانی هم حرف های خاصی دارد. به بیان دیگر، اسلام در عرصه عمل ساکت نیست و سیاست ها، روش ها، ابزارها، مکانیزم ها و نهادهای منحصر به فرد ارائه می کند که در حکمرانی اسلامی حضور دارد. البته روشن است که استفاده از عقل ابزاری در حکمرانی به صورت وسیعی رواج دارد و دستاوردهایی که از این طریق در حوزه حکمرانی حاصل می شود اسلامی است. به بیان دقیق تر، عقل ابزاری در حکمرانی اسلامی دو کارکرد دارد: یا از طریق محاسبه، ساماندهی، برنامه ریزی اجرایی و غیره، امکان تحقق عملی ایده های خالص دینی در حکمرانی را فراهم می کند و یا خودش در مواردی که دین سکوت کرده، رأساً هم ایده پردازی می کند و هم فرصت تحقق ایده ها را ایجاد می کند. شاخص های حکمرانی اسلامی. مثلاً، بسط عدالت و کاهش تبعیض و فاصله اجتماعی، رواج قانون گرایی، افزایش سواد عمومی، رشد مشارکت اجتماعی، گسترش آزادی های مشروع، افزایش حضور اخلاق، معنویت و شریعت در متن زندگی فردی و اجتماعی، افزایش وحدت و همبستگی، رشد خلاقیت ها، گسترش تولید و اشتغال با حفظ محیط زیست و اجتناب از مصرف گرایی، رونق کسب و کار حلال، بهبود کیفیت زندگی، گسترش آرامش و در یک کلمه، ایجاد فرصت رشد و تعالی، می توان ذکر کرد. حکمرانی فرآیندی است که از اسناد بالادستی و سیاست ها تا مرحله تقنین و تعیین سازمان های ناظر به اهداف را شامل می شود. بنابراین حکمرانی چهار رکن دارد: راهبردها، سیاست های کلان، قوانین، سازمان ها و مقاصد و اهدافی که باید این سه بخش به آن برسند. مثلاً یکی از مقاصد نظام لیبرال کاپیتالیسم آمریکا، تقویت نظام سرمایه داری است، بر همین اساس ساختار حکومت، راهبردها، سیاست های کلان، قوانین و سازمان ها بر اساس اهداف این نظام پیش می روند.

در جامعه دینی مقصود از حکمرانی اسلامی مجموعه عقاید احکام و اخلاق و بخش چهارم آن شامل مقاصدی است که آن را مقاصد الشریعه می نامیم. مقاصد الشریعه در دو بخش عام و خاص مطرح می شوند. بخش عام شامل مقاصد کلی شریعت هستند.

قرآن در آیاتی بعد از بیان احکام الهی می فرماید:

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»؛ (بقره، 21) ای مردم پروردگارتان را پرستش کنید که هم شما و هم پیشینیان را آفرید تا پرهیزکار شوید. مقصد کلی عبادت را تقوا معرفی می کند.

در آیه دیگر آمده است: «كَذَلِكَ بَيَّنَّ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ»؛ (بقره، 242) این چنین خداوند آیات خود را برای شما شرح می دهد، شاید اندیشه کنید. مقصد کلی را تعقل عنوان می کند.

مقاصد شریعه در بخش خاص مربوط به بخش های جزئی عبادت اند که می توان به موارد زیر اشاره کرد:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»؛ (بقره، 183) ای کسانی که ایمان آورده اید روزه بر شما نوشته شده است آن گونه که بر امت هایی که قبل از شما بودند نوشته شده بود شاید پرهیزکار شوید.

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ»؛ (انفال، 45) ای کسانی که ایمان آورده اید هنگامی که گروهی از دشمنان را در برابر خود در میدان نبرد دیدید، ثابت قدم باشید و خدا را فراوان یاد کنید تا رستگار و پیروز شوید.

بنابراین رکن چهارم اسلام مقاصد است که بر سه بخش دیگر حاکم است. یعنی از ابتدای سند نویسی، راهبردها، توسعه سیاست، تقنین و آیین نامه ها باید در راستای اهداف کلی نظام قدم بردارند. تمام این مجموعه، حکمرانی است. در یک دولت اسلامی به معنی عام، همه فعالیت ها

اعم از تقنین باید در راستای اهداف و مقاصد کلی باشند. مقام معظم رهبری شعار سال گذشته را «جهش تولید» قرار دادند. این مقصدی است که همه فعالیت‌ها باید به آن سمت حرکت کنند.

تولید حداکثری حکمرانی اسلامی موضوعی میان رشته‌ای و مرتبط با موضوعات دیگر است. بیانیه گام دوم انقلاب که در بخشی از آن به حکمرانی اسلامی و ضرورت دولت‌سازی اسلامی پرداخته شده است، در بردارنده سه کلید واژه است که نیازمند روشنگری است: حکمرانی اسلامی، دولت‌سازی اسلامی و گام دوم انقلاب که ناظر به بیانیه رهبر معظم انقلاب اسلامی است.

بیانیه مقام معظم رهبری با عنوان گام دوم انقلاب اسلامی شامل دو نکته اساسی است. بخشی از بیانیه خطاب به جوانان و بخش دیگر شامل نظریه نظام انقلاب اسلامی است. نظریه نظام انقلاب اسلامی شامل سه رکن است: خودسازی، جامعه‌سازی و تمدن‌سازی. مقام معظم رهبری بر اساس این سه رکن به توصیف دستاوردها و ضعف‌های چهار ساله انقلاب پرداخته و در نهایت هفت توصیه را مطرح کرده‌اند: پیشرفت در علم و پژوهش، معنویت و اخلاق، اقتصاد مقاومتی، عدالت و مبارزه با فساد، استقلال، آزادی و عزت ملی. تحقق این هفت توصیه به عهده جوانان است. رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم انقلاب معتقدند که نسل اول و دوم انقلاب باید باور کنند که اگر ظرفیت‌ها و مسئولیت‌ها را به نسل سوم و چهارم انقلاب تحویل ندهند این انقلاب به ثمر نمی‌نشیند. نسل اول و دوم انقلاب باید باور کنند که جوانان نسل سوم و چهارم بهتر از خودشان کار خواهند کرد.

نظریه «نظام انقلابی» که گوهر بیانیه گام دوم انقلاب است بر سه رکن استوار است: خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی. آغاز نظریه نظام انقلابی، خودسازی است و در گام دوم انقلاب، بیشتر بخش انقلابی خودسازی مدنظر است. خودسازی انقلابی یعنی شناخت و تحکیم و تثبیت باورهای دینی و اعتقاد به توحید اجتماعی و ولایت و اسلام ناب محمدی (ص) در برابر اسلام آمریکایی.

رکن دوم نظریه نظام انقلابی، جامعه‌پردازی است. فرآیند جامعه‌پردازی از دو رکن مهم تشکیل شده است: خانواده و جامعه اسلامی. یکی از ارکان مهم در خانواده اسلامی تربیت فرزندان است که بر عهده مادر است. بعد از شکل‌گیری خانواده، حرکت به سمت جامعه‌پردازی آغاز می‌شود؛ زیرا جامعه اسلامی متشکل از خانواده‌های متعدد است.

فرآیند دیگر جامعه‌پردازی، فرهنگ است. رهبر معظم انقلاب آغاز جامعه‌پردازی اسلامی را فرهنگ اسلامی می‌دانند. باورها، اعتقادات، روحیات و خفیات یک جامعه، فرهنگ آن جامعه را شکل می‌دهند که در همه عرصه‌ها اعم از سیاست، اقتصاد، ادارات و... بروز پیدا می‌کند. حضرت آقا فرهنگ را مثل روحی در کالبد جامعه و هوایی برای تنفس می‌دانند. (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی، 1393/1/1)

بنابراین حکمرانی فرآیندی است که از سیاست‌گذاری تا قانون‌گذاری را شامل می‌شود و سازمان‌ها باید در راستای مقاصد کلی دین و حاکمیت و هم‌تراز با مجموعه دین یعنی، عقاید، اخلاق و احکام قدم بردارند. در چنین شرایطی است که دولت اسلامی شکل می‌گیرد. بنابراین، دولت اسلامی مجموعه ساختارهاست و ساختارها تامین‌کننده مقاصد هستند که از قرآن و سنت استخراج می‌شوند. حکمرانی اسلامی فرآیند راهبردی در سیاست‌گذاری، تقنین و سازمان‌سازی بر اساس مبانی اعتقادی احکامی و اخلاقی در مسیر مقاصد الشریعه است. دولت اسلامی به معنی عام در بردارنده ساختارهای اسلامی و ساختارهای راهبردی مبتنی بر احکام اخلاق و مبتنی بر مقاصد الشریعه است. وقتی دولت اسلامی شکل بگیرد، حکمرانی اسلامی تحقق پیدا می‌کند.

تفاوت حکمرانی اسلامی با سایر نظریه‌های حکمرانی

۱. با توجه به جامعیت دین در تعریف و شناخت انسان، اهداف حکمرانی اسلامی جامع‌تر و کامل‌تر از نظریه‌های غربی است که موفق به شناخت مناسب از انسان نشده‌اند.

۲. اگر به مؤلفه‌های حکمرانی خوب، شامل: ۱- مشارکت، ۲- پاسخگویی، ۳- کارایی و اثربخشی، ۴- شفافیت، ۵- عدالت، ۶- حاکمیت قانون، ۷- مسئولیت‌پذیری و ۸- اجماع‌پذیری، نگاه کنیم، متوجه می‌شویم با بسیاری از مفاهیم اسلامی قرابت دارد، همچنین، برخی مؤلفه‌های دیگر همچون «رفق و مدارا» که از اصول اولیه انسانی می‌باشد، در چارچوب‌های رایج غربی مشاهده نمی‌شود.

۳. تفاوت اصلی حکمرانی اسلامی با حکمرانی غربی، غلبه روح «رشد» فردی و اجتماعی در حکمرانی اسلامی در مقایسه با حکمرانی غربی است. در واقع، در سازوکارها و احکام اسلامی، بدون استثنا، یکی از اهداف اصلی ایجاد رشد در فرد و جامعه است.

۴- حکمرانی اسلامی، شیوه حکومتی مبتنی بر مردم‌سالاری دینی است و آنچه امروز موجب تفاوت و امتیاز جمهوری اسلامی ایران از دیگر کشورهای جهان شده، تلاش این نظام برای تحقق اسلام ناب در ساحت‌های مختلف حیات فردی و اجتماعی و حرکت بر مدار اسلام است.

References

1. Abu Obaid, Q. bin S. (2009). *Al-Amwal*. Cairo: Al-Azhari College. (Original work published 2009)
2. Alizadeh, M., & Arab, M. (2020). The effect of good governance on human development. In M. Dashti (Ed.), *The 6th International Management Conference*. Amirul Mominin Cultural Research Institute.
3. Asian Development Bank. (2005). *Country Governance Assessment*.
4. Asian Development Bank. (2005). *Governance: Sound Development Management*.
5. Foucault, M. (2021). *Is it useless to revolt?* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Ney Publishing.
6. Ghaffari, H. (2007). *Economic system of Sadr Islam*. Tehran: Payam Noor University Press.
7. Imam Ali. (n.d.). *Nahj al-Balagheh* (M. Dashti, Trans.). Amirul Mominin Cultural Research Institute.
8. Ketani, S. A.-H. (n.d.). *Al-Taratib al-Adarieh*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
9. Lankarani, M. F. (1994). *The religion of statecraft from the perspective of Imam Ali (AS)*. Farhang Islamic Publishing House.
10. Malik, M. R. (2003). *Duties and Responsibilities of the Islamic State in the Economy*. Scientific Research Journal of Islamic Economics, 1.
11. Midari, A., & Khair-e-Pekener, J. (2013). *Hekmrani Khoob*. In Office of Economic Studies of the Research Center of the Islamic Council (Ed.), *Development Foundation*.
12. Motahari, M. (1989). *Siri Dar Nahj al-Balagheh*. Qom: Sadra Publications.
13. Naderi, M. M. (2011). A good introduction and criticism of Hekmarani. *Islam and Management Researches*, 1, 69–93.
14. Nowrozi, M. J. (2009). *Islamic political system of Qom*. Imam Khomeini Educational and Research Institute.
15. Sofi Majidpour, M. (2013). Good governance theory as a development policy. *Social Sciences Month*, 87, 11–14.
16. *The Holy Quran*.
17. *The Light of Eternity: A complete analysis of the life of the Holy Prophet* (J. Sobhani, Ed.). (2006). Qom: Bostan Kitab Qom.
18. United Nations Development Program. (1997). *Governance & Sustainable Human Development*. A UNDP Policy Document.
19. United Nations Development Program. (2001). *Advancing Good Governance*. Retrieved from www.adp.org
20. Yavari Sartakhti, M. J., & Liali, M. A. (2014). Government Theory of the Occult Age Based on the Viewpoint of Sheikh Mofid (RA). *Islamic Government Quarterly*, 20(4), 78